

РОЗДІЛ VI

Джерелознавчі дослідження

ДЗИРА І.Я.
(м. Київ)

О.М.БОДЯНСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ

Постать видатного українського історика, археографа, філолога, перекладача та письменника Осипа Максимовича Бодянського займає гідне місце у національній культурі XIX ст. Незважаючи на заняття славістикою, він приділяв увагу українознавчим студіям протягом усього життя. В 30-х – 50-х рр. його літературно-естетичні й наукові погляди розвивались у руслі романтизму. Як і в інших представників цього напрямку, творчість О.М.Бодянського наснажувалася палким українським патріотизмом, любов'ю до рідної мови, історії, звичаїв та фольклору. «В наше время всеобщего стремления к самобытности, – розпочинав він свою магістерську дисертацію, – все почти народы, особенно европейцы, хотят жить жизнью в полном смысле им принадлежащею, вытекающею из собственных их недр, слагающеюся из совокупности всех стихий человеческого бытия, коими навсегда устанавливается физиономия народа, резко и метко отличающая его от его соседей и прочих народов; короче, хотят быть независимыми, истинно народными»¹. Однак захоплення культурною самобутністю й неповторним минулим українців супроводжувалось у свідомості вченого почуттям загрози зникнення національної культури, втрати історичної пам'яті народу. Щоб запобігти цьому, Осип Максимович вивчав українську мову, збирав пам'ятки фольклору, розробляв історичну тематику, активно видавав різноманітні джерела, зокрема літописи.

Вперше окремі питання дослідження та видання науковцем українських літописів були належно розглянуті відомим ученим М.Василенком². Автор наукової біографії О.М.Бодянського серйозно проаналізував кандидатську дисертацію Осипа Максимовича й оцінив її значення для історії науки (в останній було порушено питання авторства та виникнення початкового літописання – І.Д.). М.Василенко також вмістив реєстр джерел з української історії, які були надруковані у «Чтениях в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете», і розповів про обставини публікації «Історії русів». Правда, при цьому він допустив помилку, приписавши передмову невідомого автора цього твору самому О.М.Бодянському³.

Про підготовку Осипом Максимовичем до друку літопису Самійла Величка можна довідатися з праць Я.Дзири⁴.

В монографії О.Тодійчук, де зроблено огляд внеску Московського товариства історії та старожитностей російських у вивчення історії України, чимала увага приділяється й археографічній спадщині О.М.Бодянського, котрий був головним редактором наукового журналу вищезазначеного об'єднання⁵. Так, автор охарактеризувала опубліковані в «Чтениях» джерела з історії України, зокрема і так звані козацькі літописи. Але дослідниця не дала археографічної оцінки виданням, не проаналізувала методичних прийомів публікатора, не

вказала на переваги та недоліки опублікованих текстів. Вона, як правило, викладала стисло інформацію про самі джерела і розповідала про їх вартість для історичної науки. Праця Тодійчук висвітлює також окремі риси наукової роботи Осипа Максимовича, його зв'язки з іншими вченими й представниками національно свідомої інтелігенції.

Метою даної статті є, розширивши досягнення попередників, оцінити внесок Бодянського в розвиток українського історичного джерелознавства та археології середини XIX ст.

1835 р. Осип Максимович в «Сыне отечества и северном архиве» надрукував свою кандидатську дисертацію «О мнениях касательно происхождения Руси», написану під керівництвом відомого представника скептичної школи М.Т.Каченовського⁶. Перебуваючи під впливом свого вчителя, він не тільки заперечував Несторове авторство «Повісті временних літ», а й взагалі переносив створення цієї пам'ятки на кінець XIII – XIV ст. На безпідставну думку О.М.Бодянського, в перші століття після прийняття християнства для представників духовенства, що становили на той час основну масу освічених людей, потрібна була лише богослужбова література і навряд чи хто-небудь із них займався б зображенням політичної та соціально-економічної історії держави. Також, як намагався переконати читачів дисертант, для цієї мети була непридатною й тогочасна літературна мова. Тому, робить хибний висновок автор, «Нет сомнения, что Нестор, черноризец Киевского монастыря... не мог составить летописи... От него и современников могли остаться нам одни только записки о делах, касающихся собственно церкви, иерархии, управления епархий, жития святых, их чудес, учреждении монастырей, соборов, о небесных явлениях, засухе и т. п.»⁷. Найімовірніше, вважав дослідник, приписуваний Нестору літопис почав складати Київський митрополит Кирило III (1243–1281), а завершив митрополит Кипріан (1389–1406). Обидва ієрархи були високоосвіченими людьми. Перший виписував грецькі та слов'янські книги з Болгарії, а другий особисто їздив туди за ними. Складаючи літопис, вони черпали матеріал з грецьких хронік і місцевого фольклору. Загалом Осип Максимович вважав «Повість временних літ» малодостовірним джерелом⁸. Пізніше новгородські літописці, щоб піднести політичний престиж свого міста, довести давність його походження, змінили ряд повідомлень південноруського літопису. На підставі повідомлень літописних джерел О.М.Бодянський прийшов до висновків, що варяги були не скандинавами, а слов'янами із західного узбережжя Балтійського моря, що руси – це тюркський народ, котрий мешкав на теренах Північного Причорномор'я й був пізніше асимільований слов'янами. Як справедливо зазначив М.Василенко, «многие из этих положений в настоящее время опровергнуты наукой, другие продолжают быть спорными»⁹.

Найвагоміший внесок в українську науку О.М.Бодянський зробив своєю археологічною діяльністю. Обраний у лютому 1845 р. секретарем Московського товариства історії та старожитностей російських, він виступив ініціатором створення нового періодичного органу цього наукового об'єднання. З вересня 1845 р. журнал «Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете» став виходити регулярно. За редакцією Осипа Максимовича у 1845–1848 і 1858–1877 рр. було надруковано 100 його книг.

Спочатку О.М.Бодянський мав намір опублікувати літопис Самійла Величка. Але у 1845 р. між видавцем та власником рукопису М.Погодіним виникла

гостра суперечка з питання гонорару. Тому «Сказаніє о войні козацкой з поляками» товариство повернуло Погодіну¹⁰.

Першою цінною пам'яткою української історіографії, що побачила світ на сторінках «Чтений», була славнозвісна «Історія русів»¹¹. Як згадував пізніше сам Осип Максимович, для її публікації на той час склалися сприятливі суспільно-політичні, наукові й культурні обставини. «...особенности этой Истории, – писав видавець, – заставляли всех, кто имел случай читать её в ходившим по рукам спискам, желать её оглашения, выставлялись в таком заманчивом свете, особливо смелость сочинителя о событиях и двигателях событиями, равно как и самый язык, вовсе не похожий на язык прочих подобных историй, что естественно было отважиться, нельзя ли этот запретный плод сделать доступным всем и каждому, а не одним только тем, кому так или иначе выпало на долю вкусить его»¹². Й оскільки Московське товариство історії та старожитностей російських мало право власної цензури, то Бодяньський вирішив скористатися цим і розпочати публікацію українських джерел саме з «Історії русів».

На думку В.В.Кравченка, науковий рівень видання «був для свого часу цілком задовільним»¹³. Позитивною якістю публікації була наявність науково-довідкового апарату, котрий складався з коротенької передмови, різночитань до основного тексту за іншими списками, українсько-російського словничка й алфавітно-предметного покажчика

Осип Максимович, як і його сучасники, вважав автором «Історії русів» Г. Кониського. «Навіть О.М.Бодяньський, – писав О.П.Оглоблин, – видаючи цей пам'ятник у 1846 році, назвав його «Сочинением Георгия Кониского, архиепископа Белорусского», хоча ні текст самого твору, ні передмова до нього не уповноважували видавця на це; більш того, передмова прямо заперечувала авторство Кониського, зберігаючи за ним лише перегляд і виправлення твору»¹⁴. Правда, на думку Олександра Петровича, в самого О.М.Бодяньського були певні сумніви щодо цього питання¹⁵, оскільки він уже після публікації «Історії русів» у 1848–1850-х рр. за допомогою М.І. та О.І. Ханенків розшукував оригінал пам'ятки, причому особливий інтерес виявляв до паперів братів Полетик¹⁶, а в червні 1856 р. писав П.Я.Сердюкову¹⁷: «Давай Вам Бог охоты и терпенья доказать, кто был творцом настоящим летописи Самовидца и Истории Русов»¹⁸.

В 1865 р. М.О.Максимович повністю заперечив авторство Г.Кониського. Для успішних пошуків автора твору Михайло Олександрович у 1870 р. просив Осипа Максимовича розшукати примірник «Історії русів», котрий у 1820-х рр. був отриманий Д.М.Бантишем-Каменським від С.Ширая¹⁹. В цьому ж листі М.О.Максимович висловив упевненість, що пам'ятку написав не Г.Кониський, а інша особа, яка могла бути живою ще у першій чверті XIX ст. Далі адресант заявив про свою готовність витримати диспут проти всіх заперечень О.М.Бодяньського²⁰.

В 1846 р. у «Чтениях в императорском Обществе истории и древностей российских» останній опублікував одну з найвизначніших пам'яток козацького літописання – «Літопис Самовидця»²¹. Того ж року в друкарні Московського університету було набрано й окреме видання цього твору²².

Під час підготовки «Літопису Самовидця» до друку Осип Максимович мав у своєму розпорядженні 4 списки: 1) список П.О.Куліша (що завершував виклад історичних подій 1668-м р.); 2) список, одержаний М.І.Костомаровим від

харківського вчителя Третьякова (він був складений у другій половині XVIII ст. і закінчувався 1690-м р. із пропуском подій із 1683 по 1687-й рр.); 3) написаний російською мовою список другої половини XVIII ст., котрий зберігався в бібліотеці Московського товариства історії та старожитностей російських (виклад подій у ньому завершувався 1734-м р.); 4) список київського урядовця М.Юзефовича, який також був складений у другій половині XVIII ст. (тут розповідь теж продовжувалася до 1734 р.).

В основу видання О.М.Бодяньський поклав списки П.О.Куліша й Третьякова. У передмові Осип Максимович зазначив, що російський переклад, котрий подарував Московському товариству історії та старожитностей російських його дійсний член С.Д.Нечаєв, містить численні помилки і неточності. Тому, очевидно, він був складений на території Великої Росії.

На жаль, О.М.Бодяньський не зміг провести ґрунтовну попередню текстологічну роботу, оскільки 2 списки потрапили до нього вже під час безпосереднього друку пам'ятки. Це призвело до того, що її текст побачив світ із нашаруваннями й доповненнями, внесеними у пізніші часи. Особливості мови, спосіб викладу матеріалу, численні помилки та неточності вступної частини (присвячена подіям вітчизняної історії до 1648 р.) примусили самих видавців зробити висновок, що її було «Заимствовано Самовидцем из другой хроники украинской»²³. Однак О.М.Бодяньський і П.О.Куліш повністю не заперечили зв'язок «Літописца в Малой Россіи прежде Хмельницкаго бывших гетманов и при них дѣйствій» із працею Самовидця. Але внесення вступу до тканини оригінальної пам'ятки «невольно вводи́ло в заблуждение многих историков, принимавших его за часть летописи Самовидца»²⁴. Перу пізніших переписувачів належала й надрукована Осипом Максимовичем складова твору, яка охоплює виклад подій із 1703 по 1734 рр.

Успішні дослідження по встановленню авторського тексту «Літопису Самовидця» були проведені О.І.Левицьким. Археограф переконливо довів, що справжній текст пам'ятки хронологічно обмежений 1648–1702-м рр.²⁵

У розділі «Разнословия и дополнения» вміщено коментарі, примітки, зауваження П.О.Куліша та О.М.Бодяньського, різночитання, а також додатки. Звернувши увагу на детальне зображення літописцем похорону наказного гетьмана І.Золотаренка в грудні 1655 р., Осип Максимович висунув гіпотезу, що невідомий автор був родом з Корсуня або з теренів однойменного полку. Крім того, дослідник прийшов до висновку, що «Літопис Самовидця» був основним джерелом для «Історії русів». Різночитання, подані до основних списків за двома іншими – російським і М.Юзефовича, О.М.Бодяньський використовував для наочного підкреслення відмінностей між списками тексту і як коригуючий матеріал. Крім фрагментів із списку М.Юзефовича, котрі відсутні у списку Третьякова, до додатків внесено договірні статті Б.Хмельницького, його листування з Олексієм Михайловичем, царські грамоти на вольності шляхетські та козацькі, на володіння гетьманові Чигиринським староством тощо.

До довідкового апарату видання також належать словник важкозрозумілих слів і виразів та іменний і географічний покажчики. Однак серйозним недоліком довідкового апарату є відсутність правил передачі тексту пам'ятки.

У 1847 р. Осип Максимович здійснив публікацію «Краткого описания о козацком малороссийском народе» П.Симоновського²⁶. Маючи у своєму розпорядженні 2 списки цієї пам'ятки (через розгром Кирило-Мефодіївського товариства й арешт М.І.Костомарова третій список так і не потрапив до

Москви)²⁷, редактор поклав в основу видання автограф, який належав Д.М. Бантишу-Каменському. Під час тиснення Бодянський звів оригінал із списком, що зберігався в Московському товаристві історії та старожитностей російських. На жаль, особливості другого списку, його відмінності від основного не були оформлені у вигляді спеціальних приміток.

Видання супроводжувала передмова, яка починалася з біографічних відомостей про П.Симоновського. Тут Осип Максимович підкреслив, що автор «Краткого описания о козацком малороссийском народе» негативно поставився до скасування гетьманства й ліквідації автономії України. Через це представник козацької старшини завершив виклад подій у своєму творі 1751 роком, зобразивши процедуру останнього відновлення гетьманства. П.Симоновський помер аж у 1809 р., однак вважав недоцільним зачіпати питання антиукраїнської політики Катерини II у своїй праці.

У вступі також наведено інформацію про місця зберігання використаних списків, шифри у бібліотеці товариства, кількість аркушів, відомості про почерки. О.М.Бодянський зауважив, що в тексті рукопису, котрий був у 1818 р. подарований товариству колишнім хорольським маршалком С.І.Алексеевим, майже відсутні розділові знаки. Крім «Краткого описания о козацком малороссийском народе», який виконував функцію опорного твору, до складу одержаного товариством збірника входила історична праця «О началъ Козацкаго имени и Козацкаго племени и рода и о давнѣйших их дѣйствіях вкратцѣ», а також різноманітні документи, що стосувалися історії Лівобережної України.

Видання завершує іменний та географічний алфавітний покажчик.

Того ж року Осип Максимович надрукував ще одну працю узагальнюючого характеру з історії України – «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще» О.І. Рігельмана²⁸.

В передмові відзначено про наявність двох редакцій твору й розповідається про їх структуру. Тут також уміщено найважливіші відомості, котрі стосуються зовнішньої характеристики рукописів. О.М.Бодянський розповів про формат, кількість аркушів, а також про ілюстрації й карти, додані до повної редакції пам'ятки. Осип Максимович повідомив, що рукопис короткої редакції в 1824 р. доставив до Московського товариства історії та старожитностей російських його дійсний член І.С.Орлай, а список повної передав А. О.Рігельман. «По этому то списку, сообщённому сыном его, – зазначав далі археограф, – Общество, по предложению моему, издаёт ныне это «Летописное повествование», содержащее в себе много нового, вовсе неизвестного из других источников»²⁹. Виступаючи прибічником максимальної точності при відтворенні особливостей мови оригіналу, О.М.Бодянський писав у передмові наступне: «Что до языка, то и здесь, как и в «Истории о донских козаках», соблюдены, со всей тщательностью, особенности его, кроме очевидных промахов переписчика и некоторых сокращений и странностей правописания, ни на чём не основанных»³⁰.

Після тексту «Летописного повествования о Малой России и ее народе и козаках вообще» Осип Максимович надрукував біографічну замітку про О.Рігельмана³¹. Вона була складена на підставі формулярного списку, доповненого сином історика Аркадієм Олександровичем. Крім інформації про життєвий шлях Олександра Івановича, тут перераховано також його історичні та інженерно-топографічні праці. Й, нарешті, у кінці видання вміщено покажчик, складений А.Клевановим, і докладний зміст «Летописного повествования о

Малой России и ее народе и козаках вообще», автором якого був О.М.Бодяньський.

В п'ятому номері «Чтений» за 1848 р. Осипом Максимовичем було опубліковано «Повесть о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена...»³². У розпорядженні секретаря Московського товариства історії та старожитностей російських був єдиний список, складений особисто І.І.Срезневським і переданий ним же до Москви. Надруковану пам'ятку супроводжувала коротенька передмова видавця. Оскільки в заголовку невідомий автор обіцяв «пространно» описати історичні події, а загальний обсяг твору складає неповних 16 сторінок, то О.М.Бодяньський вирішив, що «Повесть есть сокращение какой-нибудь летописи»³³. На додачу, продовжував дослідник, у сказанні першому другої частини є згадка про перший розділ, «между тем как в теперешнем списке и помину нет о главах, напротив, вся Повесть разделена на две части, а части – на сказания (коих в 1-й девять, да во 2-й четыре)»³⁴. Далі видавець висловлював припущення, що пам'ятку було складено в роки гетьманства Богдана Хмельницького, оскільки вона закінчується повідомленням про смерть гетьмана в 1657 р. й уся друга її частина присвячена зображенню його діяльності. По-третє, стиль твору, на думку Осипа Максимовича, нагадував «язык и приёмы тех учёных из духовного звания, современников Богдана, которые проникнуты были больше духом церковного, нежели польского языка, и потому старались им писать, хотя там и сям пробивалась невольно их родная речь»³⁵. Учений підкреслював, що польських слів налічується в тексті не більше десяти, навіть типовий для української мови XVII ст. сполучник «же» є надзвичайно рідкісним. У передмові також зазначено про важливість твору як історичного джерела. Однак, крім передмови, в публікації немає наукового апарату.

Наступні покоління науковців неодноразово торкалися питання часу складання «Повести», внаслідок чого висновки О.М.Бодяньського були, врешті-решт, заперечені.

Відсутність у тексті полонізмів та наявність суспільно-політичної лексики й літературних зворотів, які були характерні для російської мови XVIII ст., дали підставу В.С.Іконникову вважати, що твір був написаний не раніше, ніж «Краткое описание Малоросии» (охоплює події до 1734 р.) і «Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев», котрий був складений наприкінці 1742 р.³⁶

У примітках до II частини VIII тому «Історії України-Русі» М.Грушевський зазначив, що у тексті «Повести» «звертають на себе увагу екстравагантії, не звичні в старшій традиції», та що «походження вона, без сумніву, дуже пізнього»³⁷.

До творів, складених у другій половині XVIII ст., зараховує цю пам'ятку і Д.І.Дорошенко³⁸.

А.Єршов написав спеціальну розвідку, присвячену вивченню хроніки³⁹. В ній історіограф зробив аргументоване й слушне зауваження, що ««Повесть пространная» являє собою не скорочення якогось просторішого літопису, а твір цілий, самостійної композиції»⁴⁰. Провівши текстуальний аналіз, А.Єршов прийшов до висновку, що основним джерелом для невідомого автора була «Краткая летопись Малой России», видана у 1777 р. в Петербурзі В. Рубаном. Значна кількість церковнослов'янської лексики та ідейні погляди літописця дали досліднику підстави стверджувати, ніби «Повесть» була складена духовною особою.

Проведений нами аналіз дозволив зробити висновок, що ця історична хроніка є не оригінальною пам'яткою кінця XVIII ст., а стилізацією, створеною на початку 1830-х рр. у харківському гуртку І.І.Срезневського⁴¹.

1848 року в «Чтениях императорского Общества истории и древностей российских» завдяки О.М.Бодянському побачило світ «Краткое историческое описание о Малороссии до 1765 года...»⁴². Публікації тексту передують коротенька вступна замітка археографічного характеру. У ній зазначено, що видання здійснено на базі двох списків, отриманих від дійсних членів товариства Д.М.Бантиша-Каменського й П.П.Гулака-Артемівського. Перший список був написаний на 26-ти аркушах, а другий – двома різними почерками на 23-х. Для ознайомлення читача з історією рукописів археограф розповів, що Д.М.Бантиш-Каменський отримав свій список від А.Чепи. Його, як свідчить замітка на вихідному аркуші, переписав у 1814 р. в Хоролі М.О.Боровиковський із рукопису, який належав В.П.Горленку. Осип Максимович також зазначив, що, крім вказаних на заголовній сторінці джерел, невідомий автор користувався літописами і фамільними записками.

На жаль, у виданні відсутні примітки, покажчики, а також правила передачі тексту.

В 1824 р. бібліотека Московського товариства історії та старожитностей російських отримала від І.С.Орлая рукописний збірник, до складу котрого входив список Густинського літопису. У 1843 р. Петербурзька археографічна комісія за цим списком надрукувала його, а збірник повернула до Москви. Познайомившись із його матеріалами, О.М.Бодянський виявив серед них твір «Летописец о первом зачатии и создании святыя обители монастыря Густинского» й видав його у «Чтениях».

Загальна передмова торкається передісторії публікації пам'ятки, мети та складу видання. О.М.Бодянський цілком справедливо вважав, що літопис Густинського монастиря є цінним історичним джерелом, яке проливає світло на історію не тільки Густинської, а й Мгарської та Ладинської обителей. Роль пам'ятки зростає ще і тому, що в першій половині XVII ст. Густинський монастир був одним із центрів ідейної боротьби проти католицизму та унії на Лівобережжі. Зі сторінок опублікованих матеріалів, на думку Осипа Максимовича, перед читачем у новому світлі вимальовується багатогранна постать митрополита І.Копинського. Цей ієрарх виступає тут не лише як поборник і захисник православ'я, засновник монастирів, а і як блискучий письменник-полеміст. Археограф наголосив на джерельній цінності виданих разом з літописом документів, особливо фундушних грамот, за допомогою котрих вдалося встановити цікаві обставини заснування Густинського монастиря. «Только после издания отдельных описаний, летописей, хроник и т.п. наших монастырей, – зробив обґрунтований висновок О.М.Бодянський, – можно когда-либо надеяться получить верную историю нашей иерархии»⁴³.

До основних елементів археографічної легенди належить інформація про обсяг збірника, розмір аркушів, почерки, заголовки, великі літери та деякі маргіналії. Однак слід відзначити відсутність необхідних у багатьох випадках для читача приміток, а також покажчиків.

Як уже зазначалося вище, Осип Максимович дотримувався думки, за якою всяке видання повинно бути максимально наближеним не тільки до тексту, який публікується, а й до графіки рукопису. Тому в передмові він зазначив, що «летопись и некоторые приложения напечатаны церковнославянскими буквами для передачи всей точности подлинника»⁴⁴.

Оскільки основна мета публікації будь-якого джерела полягає в якнайточнішому

відтворенні оригіналу, то позиція О.М.Бодянського виглядає, на перший погляд, правильною. Однак зміст виданих з усіма особливостями графіки та орфографії, з усіма титлами, виносними літерами й надрядковими знаками пам'яток стає важкозрозумілим для пересічного читача.

Весною 1848 р. дійсний член Московського товариства історії та старожитностей російських М.А.Маркевич вислав для Осипа Максимовича 2 списки літопису Граб'янки. Один із них уклав священник київського Фролівського монастиря М.Плиски, а в іншому виклад подій було доведено до 1654-го р. Разом із цим історик запропонував колезі опублікувати й «Краткое описание Малороссии» (мова йде про копію, зроблену за наказом Кирила Розумовського, із списку, котрий гетьман подарував Академії наук). На жаль, цим планам у зв'язку з несприятливими об'єктивними й суб'єктивними обставинами не вдалося здійснитися. Через господарські клопоти і невпорядкованість власної великої бібліотеки М.А.Маркевич не встиг швидко знайти копію Розумовського й надіслати її до Москви⁴⁵. Як відомо, вже наприкінці року О.М.Бодянський був звільнений із посади секретаря товариства, а видання «Чтений» припинене. Тому рукопис М.Плиски редакція повернула власнику.

Ще в передмові до «Історії русів» Осип Максимович звернувся до науковців та національно свідомих земляків, які хотіли б бачити опублікованими джерела з історії України, у тому числі й козацькі літописи, з проханням «прислать мне оные, как секретарю Общества, для снятия с них списков и немедленного помещения в «Чтениях». Искренняя благодарность и признательность современников, занимающихся историею, равно как и самого потомства, будет лучшей наградой тем, кои воньмут этому призыву. Пора уже, давно пора, не скрывать подобного рода богатств под спудом и тем, сколько можно, облегчить изучение и познание истории южных русов для всех и каждого... Благо, что есть верный и скорый случай исполнить эту священную обязанность истинного сына своего народа и отечества»⁴⁶.

У процесі пошукової роботи, що супроводжувала широкомасштабну видавничу діяльність, О.М.Бодянському вдалося налагодити тісні наукові контакти з багатьма істориками, архівістами, представниками інтелігенції як на теренах України, так і за її межами. Завдяки активному співробітництву з ними регулярно комплектувалась бібліотека товариства, а до редакції «Чтений» надходило багато наукових праць й оригінальних джерел, зокрема українських літописів. Чимало рукописних пам'яток пізніше були опубліковані та використані в різних студіях. Як зазначав М.Василенко, головним помічником Осипа Максимовича «был Кулиш, затем следовали М.И. и А.И.Ханенко, М.О.Судиенко, Г.А.Милорадович и другие из малоросов»⁴⁷.

Наприклад, у листі до О.М.Бодянського від 26 червня 1846 р. Пантелеймон Олександрович повідомляв про відправку адресату літопису М.Плиски, котрий вважав джерелом для літопису Граб'янки (Насправді, він є одним із списків останнього. Його укладач М.Плиски продовжив текст літопису Граб'янки викладом подій за 1709–1713 рр. – І.Д.). У цьому ж листі П.О.Кулиш писав, що послав до Москви й початок «Дійствій презильной брани», а також обіцяв доставити невелику, але «замечательную» хроніку про початок гетьманства Б.Хмельницького⁴⁸.

Щоб отримати нові рукописи історико-літературних творів, молодий ентузіаст дав слово Осипу Максимовичу познайомитися з Д.М.Бантисем-

Каменським. Крім того, Пантелеймон Олександрович пообіцяв вислати для О.М.Бодянського ще кілька літописів з Києва, Харкова і передати другу частину «Дійствій презільной брани»⁴⁹. В листах до Московського товариства історії та старожитностей російських П.О.Куліш повідомляв про те, що у нього зберігається Новгород-Сіверський літопис – «подлинник компиляций, какие делали в прошлом многие малороссияне»⁵⁰, а також «Летописец о первом зачатии и создании святыя обители монастыря Густынского»⁵¹.

В лютому 1848 р. професор Харківського університету А.Л. Метлинський прислав у товариство «список с одной малороссийской летописи по 1734 г.»⁵² (мова йде найімовірніше про якийсь список «Краткого описания Малороссии» – І.Д.).

М.І.Ханенко сповістив свого знайомого, що в його архіві зберігається список «Краткого описания Малороссийского края, народа и состояния оно-го древнем, также о гетманах, как прежде мужественного оно-го и вечныя славы достойного гетмана Зеновля Богд. Хмельницкого, яко и по нём бывших, о разных тож малороссийского, украинского и козацкого народа храбрых действиях, преславных над поляками многих победах и о прочем, что потом последовало, собранное из разных авторов латинских, польских и русских, 25 листов», а в О.М.Марковича – хроніка Павла Полуботка⁵³.

У квітні 1861 р. О.М.Бодянський отримав лист від професора Харківського університету А.П.Зерніна, де йшлося «о списке с одной малороссийской летописи»⁵⁴, котрий разом із збірником подарував бібліотеці Харківського університету професор Калиниченко. На засіданні товариства було вирішено звернутися до керівництва даного вузу з цього приводу.

Важливу роль в археографічній діяльності Осип Максимович відводив розповсюдженню літописних видань. Слід зауважити, що стосовно «Літопису Самовидця» його турботи були зведені до мінімуму завдяки рекомендаціям П.О.Куліша. Серед адресатів, яким Пантелеймон Олександрович просив передати літопис, були українські історики, письменники, етнографи, представники національно свідомої інтелігенції, зокрема А.Л.Метлинський (отримав 30 примірників), інспектор Чернігівської гімназії Ф.А.Китченко (40), мешканець Катеринослава Г.Т.Мізко (10). По 2 примірники секретар Московського товариства історії та старожитностей російських вислав канівському священику О.Андрієвському та стеблівському – С.Левицькому – батькові майбутнього видатного письменника І.Нечуя-Левицького⁵⁵.

З листів до О.М.Бодянського довідуємося також, що примірник «Історії русів» П.О.Куліш одержав від Осипа Максимовича восени 1848 р. у Тулі, де перебував на засланні. Про те, як зрадів дорогоцінному подарунку засланець, свідчать наступні рядки: «Не нужно и говорить, сколько раз я облизался после таких лакомств. Да и долго ещё буду облизываться»⁵⁶. Ще раніше, в 1847 р., Пантелеймон Олександрович просив вислати «Історію русів» М.Д.Білозерському⁵⁷, а у 1853 р. – А.М.Маркевичу⁵⁸.

В листі до О.М.Бодянського від 6 лютого 1857 р. М.О.Максимович висловив досаду, що у нього «зачитали» подарований Осипом Максимовичем примірник «Історії русів». «А знаете ли, – писав Михайло Олександрович, – что в Киеве продается она по 10 и 12 р. сер., и по Малороссии идёт слух, якобы она есть книга запрещённая...»⁵⁹.

Перебуваючи на засланні, неодноразово звертався до О.М. Бодянського з проханням вислати «Історію русів» та літопис Величка Т.Г.Шевченко. У листі

від 1 травня 1854 р. поет щиро дякував йому за отримані нарешті літописи. Очевидно, тут йшлося про «Літопис Самовидця», «Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще» О.Рігельмана, «Короткий опис про козацький малоросійський народ» П.Симоновського й деякі інші праці з історії України. Напевно, тоді ж Тарас Григорович отримав «Історію русів». Усі перелічені книги є в особистій бібліотеці Шевченка. Весною 1856 р. Осип Максимович передав засланцеві через уральського козачого офіцера М.Ф.Савичева літопис Величка. Але останній з невідомих причин затримав літопис у себе, й Тарас Григорович зміг його одержати тільки 20 березня 1858 р.⁶⁰

В 11-му номері «Журнала Министерства народного просвещения» за 1847 р. з'явилися 2 рецензії на «Літопис Самовидця» та «Літописну оповідь про малу Росію та її народ і козаків узагалі» О.Рігельмана, написані у формі анотацій⁶¹. Не характеризуючи археографічну якість видань, А.Лакієр надзвичайно стисло виклав їхній зміст. Рецензент також підкреслив цінність останньої праці як історичного джерела.

Спираючись на позитивістську критичну методику, оцінив опублікований Бодянським корпус українських історичних пам'яток Г.Карпов. На думку останнього, не слід було починати видання цих історичних джерел із літописів та діаріюшів – творів, де міститься чимало фактичних помилок⁶². Особливо суворий вердикт був винесений Г.Карповим на адресу «Історії русів», котру він вважав політичним памфлетом, а не історичним джерелом у справжньому розумінні цього слова. Російський історик дотримувався переконання, що в «Чтениях» у першу чергу треба було друкувати акти, грамоти й інші офіційні документи, які зберігалися в московських архівах.

Відкидаючи зауваження опонента, Осип Максимович виступив проти характеристики всіх наративних джерел як пам'яток нижчої інформативної вартості. Він вважав, що і серед актового матеріалу, і серед літописів можуть бути джерела як другорядні, так і першорядної ваги. Адже «безусловно достоверных источников деяний наших не существует: всё условно и зависит по большей части от склада нашего ума, внутреннего чутья, также и уменья отличать истинное от ложного, правду от кривды, бывое от небылого, от выдумки намеренной, невольной и даже благонамеренной»⁶³.

Загалом охарактеризовані нами видання стали вагомим внеском в українську археографію середини ХІХ ст., у створення джерельної бази, необхідної для дослідження історії пізнього середньовіччя й ранньої нової доби. Про те, який інтерес вони викликали в тогочасній національно свідомій еліті, свідчили, наприклад, такі слова М.Максимовича: «Милостивый государь Осип Максимович! Приветствую вас с новым 1847 годом и душевно желаю, чтобы он дал вам новые силы на продолжение полезных трудов ваших, чтобы он принёс отечественному бытописанию столько же Чтений Общества, сколько издано в 1846 году. Это поистине заслуга и благое дело. Особенно мы, украинцы, благодарны за издание Кониского и летописи Самовидца...наконец!»⁶⁴

Незважаючи на всі наявні недоліки, кращі методичні здобутки Бодянського у публікації першоджерел української історії були використані його сучасниками та наступниками. Надруковані ним «Краткое описание о козацком малороссийском народе» П.Симоновського, літопис Густинського монастиря та деякі інші на даний час стали відносно рідкісними, що призвело до їх недостатнього використання у наукових дослідженнях і навчальній роботі вузів.

Тому виникла потреба в перевиданні ряду опублікованих у «Чтениях» пам'яток з історії України.

¹ Бодянский И.М. О народной поэзии славянских племён. – Москва, 1837. – С.1.

² Василенко Н. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии // Киевская старина. – 1903. – №1. – С.1–50; №2. – С.295–322; №3. – С.462–491; №5. – С.315–346; №10. – С.140–152; №11. – С.389–430; №12. – С.699–735.

³ Там же. – №12. – С.718–719.

⁴ Див., наприклад: Дзира Я.І. Тарас Шевченко і українські літописи XVII – XVIII ст. // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. – К.1964. – С.68–72.

⁵ Тодійчук О.В. Украина XVI – XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989. – 160 с.

⁶ Див.: Бодянский О. О мнениях касательно происхождения Руси // Сын отечества и северный архив. – Санкт-Петербург, 1835. – Т.11. – №36. – С.61–86; №38. – С.117–149; №39. – С.173–199.

⁷ Там же. – №36. – С.74–75.

⁸ Василенко Н. Указ.соч. – 1903. – №1. – С.48.

⁹ Там же.

¹⁰ Див.: Барсуков Н. Жизнь и труды М.П.Погодина. – Санкт-Петербург, 1894. – Кн. VIII. – С.150–152.

¹¹ /Конисский Г./ История русов или Малой России // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 26 января 1846 г., 1846. – №1. – Отд. II. – С.1 нenum., I – IV, 1 – 24; заседание 23 февраля 1846 г., 1846. – №2. – С.25–80; заседание 23 марта 1846 г., 1846. – №3. – С.81–144; заседание 27 апреля 1846 г., 1846. – №4. – С.145–262. То же. Отд. изд. – Москва, 1846. – 1 нenum., IV, 262, 1 нenum., 45 с.

¹² Объяснение О.М.Бодянского // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1871. – Кн.1. – С.222.

¹³ Кравченко В.В. Поэма вольного народа («Історія русів» та її місце в українській історіографії). – Х., 1996. – С.6.

¹⁴ Оглоблін О.П. До питання про автора «Історії Русов». – К., 1998. – С.19.

¹⁵ Див.: Там само. – С.20.

¹⁶ Див.: Титов А. Введение // Дневник Николая Ханенко (1719 – 1723 и 1754 г.) // Киевская старина. – 1896. – №7 – 8. – С.159–162.

¹⁷ Сердюков П.Я. – гімназійний товариш П.О.Куліша.

¹⁸ Див.: Письмо О.М.Бодянского к П.Я.Сердюкову от 03.06.1856 г. // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. – Чернигов, 1908. – С.44.

¹⁹ Ширай С.М. – чернігівський губернський маршалок.

²⁰ Письмо М.А.Максимовича к О.М.Бодянскому от 29.12.1870 г. // Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому 1838 – 1873 // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1887. – Кн.1. – С.177.

²¹ Летопись Самовидца // Там же. – Заседание 1 июня 1846 г., 1846. – №1. – Отд. II. – С. 1–72; заседание 28 сентября 1846 г., 1846. – №2. – С. 73–152.

²² Летопись Самовидца. – Москва, 1846. – II, 152с.

²³ Кулиш П. Приложение г. Кулиша к изданию летописи Самовидца // Летопись Самовидца. – Москва, 1846. – С. I.

²⁴ Левицкий О.И. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 13.

²⁵ Там же. – С. 6–22.

²⁶ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 27 сентября 1847 г., 1847. – №2. – Отд. II. – С. I нenum., 1 – 159, 1 – 17; Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. – Москва, 1847. – II, II, 159, 17с.

²⁷ Див.: Максимович М.А. Письмо к О.М.Бодянскому от 11.06.1847 г. // Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому 1838 – 1873 // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1887. – Кн. I. – С. 132.

²⁸ Ригельман А. / Летописное повествование о Малой России и её народе и козаках вообще // Там же. – Заседание 28 декабря 1846 г., 1847. – №5. – Отд. II. – С. I нenum., I – V, 1 – 100; заседание 25 января 1847 г., 1847. – №6. – С. 101–219; заседание 28 февраля 1847 г., 1847. – №7. – С. I – 108; заседание 29 марта 1847 г., 1847. – №8. – С. 109–201, 1 – 42; заседание 26 апреля 1847 г., 1847. – №9. – С. 43–147, 1 – 101, I – XIV; заседание 31 января 1848 г., 1848. – №6. – С. I – VI, 1 – 50; Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и её народе и козаках вообще. – Москва, 1847. – V, 5, 220, 4, 202, VI, 50, 4, 148, 4, 102, XIV.

²⁹ Бодянский О.М. Предисловие // Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и её народе и козаках вообще. – Москва, 1847, – С. V.

³⁰ Там же.

³¹ Бодянский О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане // Там же. – С. I – VI. Наступного року цю довідку було перевидано в шостому номері «Чтений».

³² Повесть о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена, аж до смерти гетмана войска Запорожского Зиновия Богдана Хмельницкого повестью скажем пространно // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1848. – №5. – Смесь. – С. 1–16.

³³ Бодянский О. Предисловие // Там же. – С. I.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же. – С. II.

³⁶ Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. – 2. – С. 1605.

³⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. II. – С. 207.

³⁸ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 32.

³⁹ Див.: Єршов А. Про джерела, час складання і автора «Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена» // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. XI. – С. 1–10.

⁴⁰ Там само. – С. I.

⁴¹ Див.: Дзира І.Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006. – С. 466–483.

⁴² Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года... // Чтения в имп.

Обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 31 января 1848 г., 1848. – №6. – Отд. II. – С. 1–56.

⁴³ Бодянский О. Предисловие // Летописец о первом зачатии и создании святыя обители монастыря Густынского // Там же. – 1848. – №8. – С. III.

⁴⁴ Там же. – С. V.

⁴⁵ Див.: Косачевская Е. М. Письма Н. А. Маркевича к О. М. Бодянскому. Из русско-украинских научных контактов // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История. – Ленинград, 1983. – С. 219–224.

⁴⁶ Бодянский О. М. Предисловие // История русов. – Москва, 1846. – С. 1 нум.

⁴⁷ Василенко Н. Указ. соч. // Киевская старина. – 1903. – №12. – С. 726–727.

⁴⁸ Письмо П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому от 26.06.1846 г. // Киевская старина. – 1897. – №9. – С. 401.

⁴⁹ Письмо П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому от 21.08.1846 г. // Там же. – С. 403, 405.

⁵⁰ Письмо П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому от 16.09.1855 г. // Там же. – №12. – С. 462.

⁵¹ Див.: Письмо П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому от 18.09.1853 г. // Там же. – 1897. – №11. – С. 278.

⁵² Протокол заседания Общества 1848 года, февраля 28-го дня // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1848. – Кн. 8. – Смесь. – С. II.

⁵³ Див.: Титов А. Введение // Дневник Николая Ханенко (1719 – 1723 и 1754 г.) // Киевская старина. – 1896. – №7 – 8. – С. 154, 159.

⁵⁴ Протокол заседания императорского Общества истории и древностей российских 1861 года, апреля 15-го дня // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1861. – Кн. 4. – Смесь. – С. 202.

⁵⁵ Письмо П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому от 08.10.1846 г. // Киевская старина. – 1897. – №10. – С. 29–30.

⁵⁶ Письмо П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому от 17.11.1848 г. // Там же. – 1897. – №11. – С. 244.

⁵⁷ Письмо П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому от 09.01.1847 г. // Там же. – 1897. – №10. – С. 35.

⁵⁸ Письмо П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому от 13.12.1853 г. // Там же. – 1897. – №12. – С. 454.

⁵⁹ Письмо М. А. Максимовича к О. М. Бодянскому от 06.02.1857 г. // Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому 1838 – 1873 // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1887. – Кн. 1. – С. 146.

⁶⁰ Див.: Лист Т. Г. Шевченка до О. М. Бодянського від 03.01.1850 р. // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 6-ти т. – К., 1964. – Т. 6. – С. 62; Лист Т. Г. Шевченка до О. М. Бодянського від 15.11.1852 р. // Там само. – С. 79 – 80; Лист Т. Г. Шевченка до О. М. Бодянського від 01.05.1854 р. // Там само. – С. 100.

⁶¹ Див.: *Л/акьер* А. Новые книги, изданные в России // Журнал Министерства народного просвещения. – 1847. – №11. – С. 117 – 118, 120 – 123.

⁶² Див.: Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся. – Москва, 1870. – С. 42 – 43.

⁶³ Объяснение О. М. Бодянского // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1871. – Кн. 1. – С. 220.

⁶⁴ Письмо М. А. Максимовича к О. М. Бодянскому от 30.12.1846 // Там же. – 1887. – Кн. 1. – С. 131.